

Landskabsstudier.

Bidrag til
det nordslesvigske Kulturlandskabs Udviklingshistorie.

Af Sognepræst *H. Hejselbjerg Paulsen*, Skrydstrup.

At størstedelen af Nordslesvig var skovklædt i oldtiden, er der vist almindelighed enighed om nu. Tyske Forskere, f. eks. Aug. Sach og C. Emeis — har imidlertid fremsat den paastand, at heden allerede i middelalderen var fremherskende i landskabsbilledet, ligesom den var det i 17. og 18. aarh. A. Sach bestrider tilstedeværelsen af skov paa gesten. »Vi maa — siger han — gaa ud fra som sikkert, at i historisk tid har der kun været tarvelige skovrester paa de nuværende heder«, og han mener, at i hvert fald siden Valdemarernes tid har der kun været krat paa vore heder. (Das Hertzogthum Schleswig in seiner ethnografischen und nationalen Entwicklung I, p. 100 og 103).

En helt modsat opfattelse er i de senere aar fremsat af prof. Mager i Königsberg. I sit store værk »Entwicklungsgeschichte der Kulturlandschaft des Herzogthums Schleswig in historischer Zeit« mener han ved hjælp af sin historiske metode og ved bl. a. at fremlægge et meget omfattende arkivmateriale fra 16. og 17. aarh. at kunne give det afgørende svar paa det blandt geografer omstridte spørgsmaal om lynchhedens oprindelse.

O. Logum Sogn 1641. (Johs. Meyer.) (Kgl. Bibl., Ny Kgl. Saml. No. 2074, fol.).

Kraftskov ved Leerskov (Fot. 1934, Forf.).

*Stående Egekrat ved Ø. Løsum.
(Gml. Skovgrund, »Sønderlyk», fot. 1931, Forf.).*

*Vindbøjet Eg. Ø. Løsum Bak.
(Gml. Skovgrund, fot. 1934, Forf.).*

Spørgsmaalet er saa, om der er sket en afgørende forandring med hensyn til landskabets karakter i historisk tid.

Spørgsmaalet om hedens oprindelse er sammenknyttet med spørgsmaalet om højskovens forsvinden. Magers synspunkt, at landet ingenlunde har været skovfattigt, at der tværtimod saavel paa højdedragene som paa gestens flade land har været en mængde større og mindre skove, er sikkert rigtigt i det store og hele. I hvert fald kan man ikke komme udenom hans studier, naar en egnns historie skal skildres, og hans studier vil uden tvivl virke inciterende paa enhver, som kender og elsker vor skønne landsdel.

I det følgende skal jeg forsøge at skildre, hvorledes det oprindelige naturlandskab i et enkelt sønderjydske sogn i de sidste aarhundreder er blevet afløst af et udpræget kulturlandskab, og hvorledes egnens fysiologi har ændret sig i de skiftende aarhundreder.

Ø. Løgum sogn, Aabenraa amt, var for 100 aar siden endnu et udpræget hedesogn, men at det i fortiden har været dækket af skov maa anses for givet. I alle moser og i saa at sige alle eng- og kærstrækninger ligger der endnu en mængde træstammer. Forfatteren af Aabenraa bys kronik, organisten Cl. Møller, nævner allerede ca. 1600, at »Über 20—28 fuss lange fast versteinerte Bäume werden gefunden in Möören und Morasten im Kirchspiel Lugum«. Det sker endnu i vore Dage, og mange af de lokaliteter, hvor der nu findes træstammer, har ved aar 1600 været dækket af skov. Det gælder f. eks. engstrækningerne Kærene, (S. for Ø. L.) Savsedam, Sønderbyk og Brøderne paa Ø. Løgum bymark. Endvidere engene Krogvøj, Slevsholt, Tang og Bygholm paa Hovslund mark.

Men ogsaa paa marker, hvor der nu ikke findes et

træ, og hvor den nuværende agerjord er gammel hedejord, har der paaviseligt ved aar 1600 staaet højskov, selvom den paa det tidspunkt var i hurtig aftagen. Pastor Kier¹⁾ har — ca. 1820 — optegnet en del gamle sagn, som fortæller, at f. eks. Løgum Østerhede var saa skovrig, at en brud fra Gjenner »ej kunde holde kronen paa hovedet igennem den«. Et andet sagn fortæller, at kirkens egetømmer er fældet nord for Løgum. Gamle mennesker fortalte paa Kiers tid, at det høje bakke drag Barlund, NV. for Hovslund, i ældre tid havde været skovklædt. Kort sagt: Sagnene fortæller om tilstedeværelse af skov paa steder, hvor man nu tildags vilde benægte muligheden for skov. En nærmere undersøgelse vil dog vise, at sagnene virkelig har overleveret en historisk kendsgerning. En hel del kilder stadfæster direkte og indirekte, at sagnene taler sandhed.

Til vor raadighed staar to, hver paa sin vis ret enestaaende kortsamlinger, som giver uvurderlige Oplysninger om vort emne; desuden findes en del arkivalier, samlet sammen mange steder fra, som supplerer den viden, kortene kan give os.

Det ældste kort er tegnet af kartografen Johs. Meyer i 1641²⁾. Fra hans haand findes for Ø. Løgums vedkommende et sognekort og en række specialkort over alle sognets landbyer og deres jorder. Det maa dog straks bemærkes, at den tids kort i retning af nøjagtighed ikke kan sammenlignes med vore moderne kort, der hviler paa en omhyggelig opmaaling. Vel har Meyer ogsaa opmaalt bymarkerne, men om en nøjagtighed i moderne forstand er der selvfølgelig ikke tale. Og desuden maa det bemærkes, at Meyers kort

¹⁾ Sognepræst i Ø. Løgum 1802—34. Født i Hovslund 1771.

²⁾ Ny kgl. Samling. 2074. Fol.1

ingenlunde altid maa anses for udtømmende med hensyn til tilstedeværelse af skov. Mange skove og i særdeleshed krat og lunde, skovhoveder og trægrupper, som ansaas for mindre betydningsfulde, er paa viseligt udeladt, og terrænet er markeret som hede. De andre kort er tegnet af Pastor Kier i Ø. Løgum i begyndelsen af 19. aarh. Hans atlas over sognet omfatter ca. 50 kort, hvor alle stednavne er opført.

Vil man danne sig et billede af landskabets udseende ved det 17. aarhundredes begyndelse, kan Meyers kort danne et godt grundlag. Ganske vist er de først tegnet 1641, d. v. s. paa et tidspunkt, hvor skovene har været genstand for voldsomme angreb fra menneskers side, særlig i 1620erne og i begyndelsen af 1630erne, men naar man har dette in mente, kan man nok danne sig et nogenlunde sikkert skøn over skovenes udstrækning ved aar 1600.

Vor vandring gennem sognet begynder vi i øst.

G j e n n e r. Gjennær mark er ifølge Meyers opmaaling 4641 tdr. 50 roder¹⁾ stor, heraf er 2009½ tdr. agerjord (d. v. s. den dyrkede fællesjord i de 6 »Indtægter« beløber sig til 1638 tdr. 72 r., 312 tdr. er »Hustofter«, og 58½ tdr. er enemærker og kirkejord).

760 tdr. 70 r. kaldes toftjord, det skal senere paa vises, at en ikke ringe del af Gjennær mark da allerede — ja maaske for længe siden — er udskiftet, det er denne toftjord. Det drejer sig altsaa ikke om toftjord ved gaardene, men om en hel del jord i Nord og især i NØ., som er udskiftet. (»In Tofften undt Lücken befinden sich in den Holtzungen 760 T. 70 R.« — Hver Otting har her 15½ tdr.).

Den dyrkede jord bestaar altsaa tilsammen af 2770 tdr. à 120 roder. Hertil kommer saa endnu 560 tdr. 50

¹⁾ 1 td. jord = 120 roder, ca. ⅓ ha.

roder eng og kær (Wischlandt hin u. wieder in den Höltzungen), ogsaa vistnok allerede udstykket i 1641. Egentlig skov optager 692 tdr. 98 roder af bymarken, men en hel del heraf er i 1641 ødelagt storskov, hvor de store træer er fældet, og kun krat og underskov er tilbage (Busch). Resten — 629½ tdr. — kalder Meyer »unnutze Erde«, hertil maa regnes hede, sumpe og »bjerge« (Berge u. Thäler).

Næsten en syvende del er altsaa skov, og skoven strækker sig i et samlet bælte fra Gjenner-Hoel i S. over Vester og Øster-Søndermark, Mølleskoven, langs kysterne og et godt stykke ind i landet. (De saakaldte Mader — Mayer — er dog vistnok kun bevoksede med kratskov, øen Kalø er derimod helt dækket af skov.) Skoven strækker sig videre i et bredt bælte mod N. langs sognegrænsen mod Sønderballe og Djernæs marker.

Fra dette skovbælte i S. og Ø. gaar der saa 3 udløbere mod V. Alle tre bestaar af ret sammenhængende skovpartier, som maa være de sidste rester af den oprindelige storskov, som tidligere maa have dækket hele den østlige og nordlige bymark.

Den sydligste udløber af storskoven gaar fra det nuværende Slibemølle først i et ret smalt bælte mod vest — Meyer kalder skoven Lahnholz, paa Kiers kort findes her stednavnene Bøghøj = skift, Lahn og Hummelgaard. Jo længere vi kommer mod vest, desto bredere bliver skoven, indtil den lige udenfor Gjenner — ved Johnsbjerg, hvor nu kirken er bygget — gaar mod nord helt op til Ammertved, det er terrænet ved Lojnbjerg (laadden d. v. s. skovbevokset) og den søndre del af Stolbet. Syd for denne skovstrækning ligger de to fælles indtægter Sandager — med enkelte lunde endnu i 1641 — og Knardret. At her ogsaa i tidligere tid har

været skov maa anses for sikkert, thi dels er egnen NØ. og S. herfor betegnet som skov under rydning (1641), dels viser stednavnene ogsaa, at vi her har ryddet skovjord foran os. Forleddet i Knardret er knarr knast, no. spids stub. (Sønderjydske Stednavne, III. 111.)

Hvor de ældste stednavne kan stedfæstes, kan de give os fortrinlige oplysninger om landskabet i endnu ældre tid — altsaa tiden før de Meyerske kort. Takket være Meyers og Kiers kort er dette i en mængde tilfælde muligt, ja, stednavnene kan ofte fortælle os om de forsvundne skoves art.

Foruden Knardret findes i samme indtægt følgende skov-stednavne: Ellekjær, Ryllerpold (Ryller ung bøg, risbøg, Feilberg), Hommelgaard, Roj.

Den næste udløber fra storskoven i øst er en ganske smal skovstrækning, som gaar ind over det uvejsomme og bjærgfulde terræn ved Knivbjerg (Meyers kort 1641). Det er sandsynligvis en sammenhængende række skovhoveder og lunde, som paa grund af det meget bakkede terræn er blevet skaanede og foreløbig faar lov at blive staaende. Altsaa skovrester.

Endelig fortsætter storskoven, eller rettere rester af den, i en udløber langs sognegrænsen mod Nord, gaar saa længere i vest over i Hovslund skov, hvorfra der gaar en arm mod syd langs vestgrænsen af Gjenner mark, ned til Povlsbohl, VNV. for Gjenner by. (1574: Paulus bode). Det er hele det store stykke jord, som nu kaldes Gjenner Nørreskov, og endnu findes her en mængde stednavne, som minder om tilstedeværelsen af skov i ældre tid.

Meyers kort viser os Gjenner Nørreskov dels som skov, dels som kratbevokset hede. Det har uden tvivl dengang været et overordentlig smukt landskab med

en rigdom af trægrupper, heder, vand og græs uden skarpe grænser mellem de forskellige elementer. Næsten overladt til sig selv har dette skønne landskab ligget hen i en verdensfjern stilhed langt fra landsbyens travle liv. Under de enkeltstaaende træer og i de smaa, skyggefulde lunde fandt kvæget læ og skygge. I skoven var der græsrige pletter, og paa den aabne slette kæmpede egepurl og underskov en haabløs kamp mod den brune, sejrrige lyng, som snart skulde afløse hele herligheden, eftersom skovens sidste kæmper faldt i stormene og for den graadige økse. Det maa have været et landskab, som vi finder det i det 17. og 18. aarhundredes malerkunst, og som det endnu er bevaret i England.

Hele Gjenner marks nordlige del maa ved aar 1600 have lignet et parklandskab med skove, skovrester, smaa dyrkede marker ind imellem lundene og holtene, græsrige smaaenge og brune lyngpletter stadig vekslede uden skarpe grænser.

I denne del af bymarken viser kortet fra 1641, at der ingen fællesjord findes her. Hvad man i denne del finder af dyrket jord, er de »Tofte og Lykker i Skovene«, som Meyer omtaler, og som efter hans maaling udgjorde ikke mindre end 760 tdr. (å 120 roder). Arealet, som bestaar af skove og krat og frem for alt af ryddet, opdyrket skovgrund, er i 1641 allerede delt mellem gaardene, og 100 aar senere — maaske allerede i 1641? — findes her flere hundrede bitte smaa lykker, hvis navne alle ender paa -toft, -gaard, -have, -krog, -dam o. lign. Alle skilt fra hverandre ved levende hegn eller risgærder.

Det ser ud til, at skoven er ryddet inde fra, thi mellem de to udløbere fra storskoven i øst ses i 1641 et stort dyrket areal (ved Knivsbjerg), som udgør Gjen-

ner marks tredie »Indtægt«. Det er omgivet af skov fra tre sider, og da det er fællesjord, maa man gaa ud fra, at det er opdyrket i meget gammel tid; paa Kiers kort kaldes en del af dette areal Meulmark (Jb. 1704 Mögelmark) d. v. s. Møgelmark, den store mark.

Hovedparten af bymarken var — som vi saa — udenfor fællesskabet, den er egentlig aldrig bleven udskiftet i en senere tids betydning; men efterhaanden som rydningen af skoven skred frem, har hver bonde faaet sine »haver« og »gaarde« her, det var tillige den bedste jord i den egn.

At man tidlig maa have paabegyndt delingen af nordterrænet, ses af, at udviklingen i 1641 er vidt fremskredet, og naar — som vi senere skal se — Hovslund skovjord allerede udskiftedes 1554, er det sandsynligt, at man ogsaa i Gjenner har delt skovene i N. og NØ. og for alvor har fortsat rydningen. Et fællesskab i en senere tids forstand fandtes altsaa ikke i Gjenner i historisk tid. Alle de mange stednavne, som kan stedfæstes paa denne del af bymarken, vidner ogsaa om den ovenfor skildrede udvikling. Markerne hedder næsten alle uden undtagelse -toft, -have, -gaard, -lyk, -dam o. lign., og alle disse gamle stednavne viser, at der ikke her har været fællesjord i historisk tid, men at jorderne er ryddet skovgrund.

De af Meyer omtalte »Tofte og Lykker i Skovene« bestaar altsaa af en mængde opdyrkede smaastykker rundt om i skovene N., NØ., Ø. og SØ. for byen. Efterhaanden som de aabne pletter i skovene blev større og talrigere, alt eftersom skovene gik til, voksede ogsaa antallet af Tofter og Lykker. Ja, i 1641 var deres samlede areal ikke mindre end 760 tdr. (à 120 roder).

Man kan med nogenlunde sikkerhed følge rydnings-

processen, og vi maa her skelne mellem tre hoved-afsnit i udviklingen.

I. Fællesjorderne og hustofterne. Det ældste opdyrkede jord er vistnok de 6 fælles »Indtægter«. De benævnes i 1641 og 1704 saaledes: 1) Bøgebjerg ager, V., 1704 kaldes det Heisselberg Pollschlag. 2) Grønsletbjerg (1704 og senere Nørremark) NV. 3) Knivsbjerg, NØ. 4) Sandager, Ø. 5) Knardret SØ. og 6) Strygsbjerg S. og SV.

Mellem »Indtægterne« og byen laa en kreds af egentlige tofter — hustofterne — men af kortet 1641 ses det, at de da er udvidet betydeligt ud imod fællesjorderne, og her er der indvundet ny toftjord af skovgrunden, som fandtes N. og S. for byen.

Thi mod N. naar tofterne nu i 1641 helt op til Ammertved, — som ogsaa er inddiget toftjord i 1641 —. Disse nordligste tofter synes at være opdyrket skovjord, det ses nemlig, at tofterne er skubbet længere og længere udad, og netop her har der tidligere været skov. Paa Meyers kort er der endnu skov umiddelbart NØ. for byen. (En lignende iagttagelse kan gøres for andre landsbyers vedkommende, f. eks. Ø. Løgum, Hovslund og Jarup). Paa Meyers og Kiers kort ses tydeligt spor af denne udvikling. De egentlige tofter ved gaardene kaldes simpelthen toften, N. for dem følger saa i en bred række »Overtøfterne«, N. for dem igen »Nørretofter« og foran dem igen ses en del tofter, som bærer navn efter personer, f. eks. »Dins Ravns Toft«, »Bag Dinses Toft«, »Laues Toft« og »Hovmandstoft« (1641 Hoffmannstoft), som endog ligger N. for Ammertved og altsaa betydeligt udenfor byen. Disse sidste maa være nyindvunden jord, som er lagt til de oprindelige tofter.

II. Enemærke og Ornum. Stuf og Toft. Lykke, have og gaard. Rydningen af skovene og indhegningen af skovgrunden maa have naaet sit højdepunkt i 15. og 16. aarhundrede og synes saa nogenlunde afsluttet ved udgangen af 17. aarhundrede. Det er det private initiativ, som her er virksomt, og det er ikke landsbysamfundet som saadant, der udfører denne storstilede udvidelse af den dyrkede jords areal, men derimod enkelte, driftige mænd. Derfor inddrages den nye jord heller ikke under fællesskabet, men tilhører herefter ejerne personligt. I 1641 findes der i Gjenner ved siden af ca. 540 ha fællesjord ikke mindre end ca. 360 ha toftjord etc. (Heraf alene ca. 248 ha »Tofte og Lykker i Skovene«).

(Excurs.) Enemærke og Ornum, Stuf og Toft.

Fra Arilds tid laa der udenfor fællesjorderne en hel del særjord — baade smaastykker og ret store arealer —. De benævnes senere Enemærke eller Ornum. (Navnene kan veksle, særlig i senere tid er benævnelsen meget vaklende). Jordstykket kaldes ogsaa undertiden ligefrem Særmark (Seermark eller Sondermark)¹⁾.

For Gjenner, Hovslund og Ø. Løgum bymarkers vedkommende findes disse jordstykker — som for resten ofte var meget store, f. eks. Borholt i Hovslund — altid paa steder, hvor der paaviseligt før har været skov. Disse særmarker hørte til bestemte gaarde og laa altid udenfor fællesskabet og ottinginddelingen, og det ser ud til, at det er gammel skovjord, som er ryddet og inddiget i den tidlige Middelalder. (Særjorden er hyppigt skænket til kirken eller gejstligheden).

¹⁾ »Item est ibi unum Zeermark signatum petris«, dvs. kendemærket ved sten.

Det er maaske de ældste spor af skovrydning, vi finder paa vore marker. (Selvfølgelig bortset fra den alm. fællesjord).

Det samme kan maaske siges om stufjorden. Megen stufjord er i hvert fald skænket til kirken og optræder ofte senere under navnet »Kirkejord« eller »Kirkevih« (f. eks. i Gjenner). Men ogsaa hovedparten af stufjorden finder man paa gammel skovgrund. I Liber cens. episc. nævnes »Toffte vel Stuvn«, og denne bemærkelsesværdige sammenstilling kan maaske kaste lidt lys over det noget vanskelige

Toftproblem.

En del stufjord betegnes undertiden ligefrem som »Toft«. Og spredt over bymarken laa der en del tofte enten paa eller lige op til tidligere skovjord. Det ligger da nær at antage, at ogsaa -toft markerne hører til de ældste opdyrkede og inddigede jorder. Her paa egnen har -toft i hvert fald ikke i alle tilfælde været umiddelbart knyttet til en bebyggelse. Ved siden af den alm. toft (hustofte) forekommer der nemlig en række eksempler paa marknavne med -toft, som ikke har været eller kan have været knyttet til en bebyggelse, fordi det gang paa gang viser sig, at de ligger paa gammel skovgrund.

Vi saa forhen et eksempel paa, at hustofte udvidedes med en Overtoft, siden en Nørretoft og endnu en række andre tofter. Disse nye var jo kun i uegentlig forstand hustofte, selvom de endnu havde forbindelse med de oprindelige. Men de yderste og nyeste var i virkeligheden alm. smaamarker i lighed med de øvrige inddigede særmarker i eller ved skovene. Herfra er springet til ogsaa at kalde særmarkerne for -toft ikke langt. Pastor Knud Bruun i Ø. L. har i 1651

skrevet en Designatio offuer al Lügum Mark — — — saavel som offuer i vindelucte Toffter«. Og her forstaas ved T. i n d h e g n e t s æ r j o r d. Det er da ogsaa betegnende, at Meyer ligefrem kalder de nye særmarker, den ryddede, opdyrkede og inddigede skovgrund, for »Toffte undt Lücken in den Hölzungen«. Ældst af disse er formentlig markerne med endelsen -toft. Som eksempler herpaa kan anføres:

Hoffmannstofft (1641) N. for Ammertved, formodentlig samme lokalitet som Hovmandsager 1704.

Gundertoft (1641), N. for førstnævnte.

Nyddetoft (1641), NØ. i Skoven N. for Knivsbjerg.

Holæsktoft (1641), Hollistoft, Ø. inde i skoven.

Firrestoft, stort areal V. for Knardret.

Frerkærtoft, temmelig langt fra byen, NØ. Mellem de to udløbere fra storskoven og Ø. for Stolbet.

I alle disse tilfælde er toftjorderne gammel, ryddet skovgrund, og der kan ikke have været nogen bebyggelse.

I den nordlige del af Gjenner mark, hvor rydningen af skovjorden og inddigningen af de mange smaastykker har været fortsat gennem aarhundreder, møder man ved siden af -toftnavnene en mængde marknavne med endelsen -gaard, -have, -krog, -lyk o. lign., som sikkert ogsaa er meget gamle.

Have, Gaard.

»Have« og »Gaard« betyder baade »Indhegning«, »Gærde« og »indhegnet jord«. Gaard i betydningen gærde bruges f. eks. i 1650 af sognepræsten i Ø. Løgum, pastor Bruun, idet han i sine landbrugsoptegnelser skriver »Mand skal forskaffe dem (Markerne) — de fornødne læs gjærdsel — paa Gaardene«, »Steen skal køres til den nærmeste Toft«, »Steengaarden dermed

aarligen at forbedre«. Marknavnene -gaard og -have er vel nok noget yngre end -toft, men er utvivlsomt opstaaet paa samme maade.

En hel del af disse smaalykker har dog været ganske smaa. I Lillkjær og Hindbærhave kunde der f. eks. kun avles $\frac{1}{2}$ læs hø (Jb. 1704). I Svinstipold kunde ejeren »dann u. Wann ein Pferd tüdern«.

Marknavne med endelsen -have. I NØ. ned mod Djernæs mark findes følgende Haver: Langbjerg-have, Nedrehave, Havekrog, Havebjerghave, Overhave, Midthave, Mellemlhave, Gammelhave, Bøgsbjerghave, Øster- og Vesterpajthave, Priggelhave, Snorrhave, Hellhave, Bjerghave, og helt ovre i vest: Hindbærhave og Lysbjerghave. Endnu ved aar 1800 laa de fleste Haver inde i skovene.

-gaard, Aasgaard, Humlegaard (5 forskellige lokaliteter, de 4 kan stedfæstes, alle paa steder, hvor der har været skov), Blaasgaard, lille Blaasgaard (1641 Blassgarde) ved den sydlige skovarm.

-lyk, paa Meyers kort: Engkærlyk, Havsterlyk, Bosbjerglyk, senere kort: Knivsbjerglyk, Smedelyk, Nylyk, Laveslyk, Eskjærlyk, Havsletlyk, Korsbjerglyk (oppe i det nordvestligste hjørne af Gjenner mark).

-krog, Skallekrog, Skelkærkrog, Havekrog, Havrekrog, Karenskrog, Dalbjergkrog, Markuskrog, Stangledkrog, Nederkrog.

Næsten alle disse stednavne findes paa Meyers kort — 1641 — eller i Jb. 1704.

III. Skovrester, lund og krat. Det sidste led i denne udvikling er delingen og rydningen af de

skovrester, lunde og krat, som endnu fandtes imellem Haverne og Gaardene.

Jb. 1704 taler om »Schau- oder Holzschiften«, i disse findes ogsaa de fleste af byens enge, og det siges i jordebogen, at »ein jeder hat das seinige vor sich selbst«. Af saadanne skovskifter nævnes 1704:

- 1) Røjskift. (Zwischen der Landstrasse und Knardret Schlag). Her er ager, skov og græs.
- 2) Skarklev. Fra Kalø op til Sandager.
- 3) Knardret Ende. Antagelig Ø. for Knardret.
- 4) Hestekjærskift. S. for Bøghøjskift. V. for Madskov.
- 5) Bøghøjskift. »Zwischen Knivsbjerg Schiff und dem salzen Wasser«. Det er her den sydlige udløber af storskoven gik.
- 6) »Viehlück«. Vistnok N. for Bøghøjskift.
- 7) »Am salzen Wasser u. Süderballe Holz«.
- 8) Nøddebjergskift. Ned mod Sønderballe. Er eng og ager i 1704.
- 9) Langbjerghaveskift. Ved Djernæs mark. Eng og skov.
- 10) Skelkjærskift. Ved Hoptrup mark. Ager, eng og hede.
- 11) Høhlskift (ved Sandager).
- 12) Knivsbjergskift.

I hvert af disse skovskifter havde enkelte eller mange gaarde andele. I Røjskift var der f. eks. 21 gaarde, som her havde skovskifter, i Nøddebjergskift 13, i Bøgholtskift, Knardret, Hestekjærskift, »Viehlückskift«, Skelkærskift 11 o. s. v. De fleste af skovskifterne er allerede ryddet i 1704, da jordebøger oplyser, at bønderne saar rug og boghvede her. Nogle benyttes ogsaa til græs og høbjergning. Enkelte — f.

Eks. Skelkjær delvis — »zum Platten schlagen«, d. v. s. her maa lyngen have taget herredømmet.

Ved udgangen af 18. aarhundrede var skoven saaledes trængt tilbage paa alle kanter, og der var nu kun to sammenhængende skove tilbage, nemlig Mølle-skoven ved Rundemølle og skoven ved Sønderballe og Djernæs mark. Til gengæld fandtes der ca. 400 indhegnede smaamarker paa den opdyrkede skovjord. — Lykkernes antal kan ikke angives nøjagtigt, da kun den gottorpske jordeborg giver oplysning herom. De gottorpske gaarde har tilsammen 263 indhegnede lyk-ker (foruden hustofterne), og da de repræsenterer $33\frac{1}{2}$ af 49 otting, kan det samlede antal vel nok sættes til ca. 400.

Undersøgelsen viser altsaa, at et fællesskab i egentlig forstand har ikke eksisteret her, en meget stor del af bymarken var udenfor fællesskabet. Den inddigede jord stammer ikke fra en udskiftning af fællesjor-derne, men er ryddet, opdyrket og indhegnet skov-jord.

For de andre byers vedkommende er der her fore-gaaet en lignende udvikling, i Ø. Løgum er skoven dog langt tidligere forsvunden, og processen kan der-for ikke iagttages i alle dens stadier, men som vi skal se, ligger den indhegnede jord ogsaa her paa gammel skovgrund.

Endnu er at bemærke, at ogsaa stednavnene paa den dyrkede fællesjord viser, at ogsaa her tidligere har været skov eller i hvert fald skovelementer. Nogle enkelte eksempler bør nævnes. Hørlebjerg i NV. har sit navn af »Hørle«, en trægruppe (S. St. III, p. 110), Knardret er allerede nævnt, i N. findes Knarbjerg, hvis forled har samme betydning som i Knardret. (Saa sent som i 1784 hedder det om denne mark, at den

»bestaar af Græsnet og Buskværk«, — C. II. 1. 526). Endvidere Madeskov, Tornager og Røjskov i Ø. og S.

— — —

Regner man en toftrute — Meyers maal — til ca. $\frac{1}{3}$ ha, giver Meyers opmaaling af Gjenner mark (som ikke er nøjagtig) følgende oversigt:

Gjenner mark 1641.

Skov og krat	ca. 225 ha
Eng	- 175 -
»Unnutze Erde« (Hede m. m.)	- 200 -
Dyrket jord	- 900 -
Heraf er egentlig fællesjord i 6 indtægter	- 540 -
Hustofte	- 100 -
Tofte og lykker i skovene	- 248 -
Stuf og kirkejord	- 18 -

Hovslund.

Følger vi nu Gjenner skov længere mod vest, kommer vi ind paa Hovslund bymark. Hele dennes østside er i 1641 skov, og kun paa et sted, ved det nuværende Humleslette, nærmer heden sig østgrænsen og deler senere Hovslund skov i Nørreskov og Sønderskov. (Nu til dags er kun en del af Nørreskov tilbage, som nu slet og ret kaldes Hovslund Skov). Men ogsaa Hovslund skovene er i 1641 ved at synge paa sit sidste vers. Heden skyder sig vestfra ind i skoven, lange fangarme søger at omklamre den og udskille smaaskove og krat. Storskoven er nok paa dette tidspunkt mange steder borte, og uden skarpe grænser gaar underskov og hede ud i eet. Dog synes Povlsboj og arealet syd for Humlesletten endnu at være storskov.

Mod vest naar Hovslund skov i 1641 ud til vest for Borholt, men midt i er der ret store, aabne arealer, Borholt selv er f. eks. et ret stort enemærke paa 48 tdr. dyrket jord. Ogsaa andre dele af skoven bærer

samme karakter som den omtalte nordlige del af Gjenner mark, den er altsaa under rydning. Foruden Borholt er f. eks. Langbjergarealet ryddet for skov. Her findes da ogsaa nogle af de typiske stednavne, som vidner om rydning af skoven indefra, d. v. s. navne med endelsen -have, -krog, -rod og fl. a. inde i de gamle skovarealer. I Hovslund Nørreskov findes følgende: Snorrhave, Hestehave, Svinerod, Nørrekrog, Sønderkrog. (Alle fra Kiers Atlas). Desuden Gamle Lykker — her var delvis skov i 1659 —, Boholtes lange Lykker. Altsaa ogsaa her har heden bredt sig paa skovens bekostning. Dog er det store areal Tang og Bygholm og dele af Gammel Lykke N. og NØ. for byen endnu — i hvert fald delvis — skov, og herfra fortsætter skoven saa i en smal strimmel mod vest helt op til Nr. Jarup og Abkjær mark.

Ifølge Meyers opmaaling bestod Hovslund mark i 1641 af

1. Agerjord 1345 tdr., ca. $\frac{1}{3}$, deraf de 7 fælles indtægter	984	tdr.
»Sædejord i skovene« (lykker)	296	-
Enemærker	53 $\frac{1}{2}$	-
Kirkeland	11 $\frac{1}{2}$	-
2. Eng, ca. $\frac{1}{4}$	961	-
3. »Busch u. Bruch«, ca. $\frac{1}{8}$	490	-
4. Mose og hede, ca. $\frac{7}{24}$	1043	-
	Ialt	<u>3841</u> tdr.

Heraf ses, at Hovslund skov i 1641 har delt skæbne med Gjenner skov, ogsaa her er meget betydelige dele af skoven ryddet og skiftet eller i hvert fald under rydning¹⁾.

¹⁾ Af 3 gamle tingsvidner fra aarene 1546—1554 fremgaar det, at selvejerne i Hovslund har udskiftet skoven ved midten af 16. aarhundrede. Dele af den tidligere skov er da blevet skiftet og inddiget.

Fællesskabets jord — de 7 indtægter — ligger næsten altsammen i bymarkens vestlige halvdel, kun et mindre areal ligger øst for byen — Petersley ager (Meyer) — synes dyrket i fællesskab (vistnok det nuværende Brændbøg). Den østlige halvdel af marken bestaar altsaa udelukkende af skov, »Sædejord i skovene«, hede og moser.

Heden har vistnok endnu i 1641 haft skovkarakter, og i heden syd for byen har Meyer da ogsaa indtegnet nogen skov — ved Roy, Kier kalder det Roedgaard. — Endnu minder en del stednavne om, at heden har erobret dette terrain fra skoven, øst for Hovslund findes følgende stednavne: Brændbøg, Eskjær agre, SØ.: Lundene og Gundersholt, Timmerholt, Tygesholt (1704, ved Hejselbjerg mark). Mod nord: Bøgholm, her var skov i svenskekrigen, Harker (Feilberg: en haardbundet, tør eng; mager, med lyng riis bevokset hede og kær).

Fortsætter vi igennem skoven videre mod vest, kommer vi ind paa Nr. Jarup Mark, og dennes nordøstlige del har endnu i 1641 været skovklædt, det drejer sig om de lave strækninger nord for byen. Perlileng (1641) og Skifterne Østerkrog, Kokkehave, Nørrekrog, Koldeng Krat (her er endnu skovrester), Lillehave, Pinhave. Her møder vi atter en del af de stednavne, som var typiske i de egne, hvor smaalykker (haver, kroge og gaarde) dannedes i de aabne pletter i skovene.

Den skovstrækning, vi nu har fulgt, gik altsaa fra Nørby mark og Rundemølleskoven langs Gjennerbugt og fulgte sognegrænsen langs Hoptrup og Vedsted sogne helt op til Bevtoft sogneskel. Saavel Meyers kort som stednavnene viser, at skoven er gammel storskov, som nu — i 1641 — er sin undergang nær. Heden har

erobret store dele af den, og inde i skovene findes — særlig paa Gjenner mark — pletter, som er dyrkede og indhegnede i -gaarde, -haver og -lykker. Men heden, som vinder frem paa skovens bekostning, har endnu et vist skovpræg over sig, der findes her og der krat og skrup, yndefulde trægrupper og skovhoveder, alt sammen levninger af en tidligere, nu ødelagt storskov. Endnu i 1820 taler Kier om »de hedeagtige Dele af Hovslund Skov«¹⁾. Skoven gaar i hele sin udstrækning langs byernes udmarker, den er »skubbet tilbage«, og det foranliggende terræn er enten opdyrket eller erobret af heden.

Tilbage er endnu at beskrive skovene paa sognets tre andre bymarker: Rovbjerg, Ø. Løgum og Leerskov-Aandholm.

Her findes i 1641 ikke mere større skove, eller blot endda sammenhængende skovstrækninger, kun krat og smaaskove, der maa karakteriseres som levninger af fortidens storskove, der fra øst og nord maa have udstrakt sig helt hertil.

Forinden vi ved hjælp af de Meyerske kort og stednavnematerialet søger at lokalisere og stedfæste skovene paa nævnte bymarker, vil vi først anføre nogle kilder fra 17. aarhundrede, som ogsaa kan kaste noget lys over hele spørgsmaalet.

I en fortegnelse over skove i Aabenraa amt fra ca. 1600 (A. XX. 1469. Kiel) nævnes bl. a. følgende:

Nr. 12.	Genner Holtz,	her kan fedes	364 svin.
- 13.	Strandelhorn,	- - —	35 —
- 16.	Kopsholdt,	- - —	12 —
- 17.	Mjøl's,	- - —	10 —
- 18.	In Ravbergh,	- - —	16 —
- 21.	In Lügum lunde,	- - —	16 —

¹⁾ Kier. Top., p. 24.

I gamle dage lagde man megen vægt paa træernes frugter, agern og bog, »olden«, og man saa først og fremmest hen til, hvor mange svin skoven kunde føde om aaret. Skovens ejer — fyrsten paa Gottorp — havde en betydelig indtægt herved, thi naar bønderne sendte deres svin paa olden, erlagdes herfor en ydelse enten in natura eller i penge. Skyldsætningen af skovene angaves derfor efter »svins olden« og takseringen ansattes efter antallet af de svin, skoven kunde føde i oldenaar, og det er derfor kun disse skove, som særlig interesserer kartografen Meyer og jordebogsskriverne. Var de store træer først fældet, saa at kun underskov og krat — »busch« — var tilbage, anførtes disse strækninger som »hede«. Nogle edsvorne mænd takserede, hvor mange svin hver by maatte jage ud i skoven (Mager p. 180). Der maatte ikke komme for mange svin paa olden, da de i saa fald vilde ødelægge skoven. Jordebogen over Aabenraa amt 1609 (Rigsarkivet) oplyser følgende om antallet af oldensvin i de forskellige skove:

Gjenner 10 svin pr. otting ialt	400
Hovslund 2½ - - - - - -	100
Rovbjerg (og Kopsholt?) -	23
Østerløgum lunde -	5

Endvidere findes en fortegnelse paa skove og oldensvin fra 1660¹⁾, men Rovbjerg nævnes nu ikke mere, dens skov er vel nu helt ødelagt, eller den har i hvert fald ingen større træer mere. Disse skovsvin-registre er af stor vigtighed, naar det gælder at konstatere tilstedeværelsen af højskov, — (i smaakrat og lunde er

¹⁾ (Amtmand v. Brockdorff i Aabenraa til Gottorp A. XX. 245. Kiel). Her nævnes Østerløgum lunde: 16 svin, Strandelhjørn 35 svin.

der jo ingen olden). Heraf ses, at foruden den betydelige skov ved Gjenner og den ret betydelige ved Hovslund, fandtes ved det 17. aarhundredes begyndelse nogen højskov paa Rovbjerg og Ø. Løgum marker.

R o v b j e r g.

Da der nu ikke findes — og i de sidste 200 aar næppe fandtes — et eneste løvtræ paa Rovbjerg mark, kan man i nutiden med rette spørge: Har her virkelig nogensinde været storskov?

Her hjælper Meyers kort 1641 os atter, idet der paa bykortet er afsat skov — kaldet Friedholz —, som bebynder ved »Barlundsberg« (dvs. Barlund) og danner en slangebugtet skovstrækning i retning af NV. ind over Stenhøj og videre mod NV. i retning af Strandelhjørn skov. Ind imellem skyder sig en stor hedestrækning, »Rovgraff Hede« og »Arnbjerg Hede«. Kun den nordlige del danner et ret sammenhængende skovbælte, den øvrige skov bestaar mest af udløbere til alle sider, idet baade lynghede og dyrket jord æder sig frem overalt.

Ogsaa her ses gammel højskov i sit sidste stadium, men den er ved at opløses i lunde og holte. Skoven maa have tabt meget terræn siden 1600, thi da — Jb. 1609 — kunde den endnu fede 23 oldensvin.

Baade de Meyerske kort, Jb. 1609 og amtets skovregistre, omtaler altsaa Rovbjerg ege- og bøgeskov, men ogsaa i folketraditionen har mindet om den nedfældet sig i sagn- og stednavne. Pastor Kier meddeler, at gamle folk har fortalt om skov paa Barlund. (Ø. Lygum Sogn I, p. 212. Mskr. H. 212). Ogsaa en del stednavne paa Rovbjerg mark vidner om, at her har engang været skov. Paa sit kort kalder Meyer Rovbjerg skov for »Friedholz«, han har antagelig oversat det

daværende gamle Navn paa skoven, som kan have heddet »Fredskov« ell. lign. Det er de marker, som nu hedder Fridskopagre, her laa en høj, som — ifølge Kier — hed Friskebjerg. Af andre skov-stednavne her kan nævnes Lundagre og Skovagre. (Jb. 1704: Schau-acker osten von dem Dorfe nach Haberschlundt, Kort 1784: Skauager). Ogsaa dette stednavn viser, at skoven er skubbet betydeligt tilbage, op mod det høje og meget bakkede terræn fra Stenhøj til det gamle skolehus.

Stednavnene i skovskifterne, Hommelgaard, Krogene (nord) og Kokkehave (vest), er navne, som vi i de andre byer fandt paa den ryddede skovjord, og som vi saa, blev denne jord ikke inddraget under fællesskabet, men dyrkedes à part. Helt til Rovbjerg marks udskiftning i 1835 laa — foruden tofterne — de saakaldte damme og jorderne ved stenhøj udenfor fællesskabet. (Kiers Top. 79).

Om byens jorder i 1641 oplyser Meyer følgende:

De quantitate camporum.

Agerland (heraf 38½ tdr. toftjord)	982½ tdr.
Kær	308 -
»Moer, Heide, Holtz u. Busch«	1183 -

Desværre ses det ikke heraf, hvor meget der af de 1183 tdr. er »Holtz u. Bruch«, men ogsaa her har heden vel nok været en Blandingsformation med baade lyng-hede, krat og buskads.

Her maa det have været smukt engang, hvor højskov, underskov og lyng meget malerisk gik ud i et.

Ogsaa skoven ved Kopsholt, som omtales i skovfortegnelsen 1600, maa vel have staaet her og har nok haft forbindelse baade med Strandelhjørn skov og Fredskov i Rovbjerg. At Kopsholt skov har været ret

betydelig endnu i 1609 ses af, at der kunde fedes oldensvin her, og selve gaarden var en slags hertugelig jagtstation, naar de høje herskaber kom for at jage storvildt i skovene her paa egnen. I Jb. 1609 bemærkes det, at gaarden har visse friheder og skattelettelser, fordi fæsteren »Jeronimus zu Kopsholdt — født 1538, død ³⁰/₁ 1630 — muss das Volk vom Hause mit Pferden und Hunden beherbergen, wenn allda gejaget wird«. Og samme Jeronimus Nissen skal ogsaa føre tilsyn med Strandelhjørn skov, — som altsaa maa have strakt sig helt til Kopsholdt — »wenn daselbst Grobwildt übertridt«. I 1694 maa skoven være helt forsvunden, thi da er der en fæster i Strandelhjørn, som nu har »Aufsicht der Hölzung«, — han hedder Jes Nielsen.

Nu er vi paa vor vandring naaet helt ud i det store sogns vestligste del, foran os aabner sig nu en del af den mellemslesvigske slette, helt nede fra Gjenner bugt og hertil har vi kunnet vandre igennem storskov eller rester af den. Men jo længere vi kom mod vest, desto mere aaben blev skoven, skov, lyng og krat gik til tider ud i et, hist og her stod endnu en enkelt af skovens gamle kæmper, men øksen laa ved træets rod. Det er en skov viet til undergang. I 1640 hedder det da ogsaa: Aar for aar gaar der flere og flere træer ud, og »unterbusch« forsvinder (XX 1469). Forinden vi tager afsked med dette landskab, vil vi se et glimt af det, saaledes som sognets præst, pastor Kier, saa det i 1820.

»Her ses mest agre, som kun afveksles med nogle lyngbegroede høje, da Rovbjerg hede skjuler sig i lavt liggende grunde. Tager man med lille Alfarvej og derefter til Rovbjerg op til skolehuset, som ligger ved det betydelige, vel 65 Favns høje Stenhøj, saa kommer man

over tørre agre, men i nord bag Rovbjerg, hvor først en tør hede forskrækker øjet, aabner sig en bedre udsigt i vester, hvor Kopholt og Tyrholm gaarde løfter sig op af grønne enge, og i nord derfra begrænses udsigten af Strandelhjørn skovs grønne levninger. — — 658 tdr. land er hede, hvoraf en del tilforn har været pløjet. Noget er ganske dødt og tørt, noget derimod lavt og giver god græsgang. Levende hede er »Staldene« i sydøst for byen, men længere hen er den slet og død, og i nord for byen er den saare ringe, især ved de saakaldte damme. Agrene er i syd og vest for ganske gode til kornavl, men i øst og især i nordøst for byen meget ringe og saaledes, at de næppe kunne faa sig bedækkede med græstørv i de 5 aar, de ere udlagte«. (Pastor P. Kier, Ø. Lygum Sogn kort beskrevet, i Aarene 1820—22, p. 71 og 76).

Vender vi os nu mod øst for at gaa tilbage til vort udgangspunkt, kommer vi til Ø. L ø g u m. Landskabet her skildrer Kier saaledes i 1820: »Dette distrikt er saare ringe og bestaar mestendels af næsten ufrugtbar hede og mose, og har ogsaa et meget afskrækkende udseende. Naar man kommer paa landevejen, som gaar Faarhuset forbi, og over vestre delen af Lygum mark og seer hen over dette distrikt mod østen, saa ser det gyseligt sort og afskrækkende ud. Kun sønden for Lygum ligger der et lidet krat, hvor for 40 aar siden endnu var skov, og dette har lidt bedre udseende. Omkring L. er der noget venligt formedelst de grønne enge, som her kommer for synet, og ved Hejselbjerg er der ogsaa lidt krat. Saaledes findes her i det mindste stor afveksling« (ib. p. 35 f.).

Er her nu ogsaa foregaaet en lignende forandring med landskabet, ligesom det er sket i de andre dele

af sognet? — Ja, ogsaa her har tidligere været en mængde skov.

Ganske vist nævner skovregistrene (over oldensvin) fra 1600 og 1660 kun »Lygum Lunde«, her kunde i oldenaar fedes 23 svin, og vel meddeler Jb. 1609, at »deres — d. v. s. bøndernes — skov kun er ringe, saa at der i det højeste kun kan fedes 5 svin«, men en nærmere undersøgelse vil dog vise, at skovene endnu i 15. og 16. aarhundrede har været betydelige.

Meyers kort viser os skov to steder paa Ø. Løgum mark. Sydlig for byen ved Lundene og sydøst i egnen ved Sapsedam og Sønderbyk. Maaske er der endnu i 1641 en sammenhængende skov, som gaar fra Leer-skov-Aandholm krat helt ind til byenstoffer mod syd.

Den anden Skovstrækning er helt ude i øst, ind mod Gjenner mark (og øst for Hejselbjerg). Den har forbindelse med Gjenner-skovene, Meyer kalder den: Gressberg Holtz.

Næsten halvdelen af hele bymarken karakteriserer Meyer som »Moren, Heiden, Busch und Bruch« — 1081 af 2487 tdr., og en ikke ringe del deraf maa vel være Busch und Bruch, men hvor disse strækninger findes, ses ikke paa kortet. Meyer anfører altid kun storskov og betydelige skovrester paa sine kort. Naar skoven er fældet eller gaaet ud, — og en indberetning fra Aabenraa amt til fyrsten 1640 siger udtrykkelig, at en mængde træer, særlig i Ø. Løgum og Hovslund, gaar ud i disse aar, saaledes at kun underskoven er tilbage, kalder Meyer dette terræn simpelthen for hede eller »Hede og Budskads«.

Det vil imidlertid heller ikke i dette tilfælde være vanskeligt at lokalisere de gamle, forlængst forsvundne skove, thi ved hjælp af kort- og stednavnematerialet

og ved at lægge mærke til de datidige dyrkningsforhold, lader det sig med nogenlunde sikkerhed udføre.

De skove i sognet, som ses paa de Meyerske kort, er egentlig kun i ringe grad storskov, snarere levninger af skovene, som holder stand endnu, men som er trængt tilbage til udkanten af bymarken. — Meyers specialkort over Ø. Løgum bymark — 1641 — viser os baade de dyrkede fællesjorders og de inddigede særjorders beliggenhed. De 7 fælles indtægter ligger særlig V. og NV., tildels ogsaa Ø. og S. for byen. Syd for byen er mest skov- og engjord og nord for byen findes inddiget særjord. At tidspunktet for opdyrkningsen af fællesjorden ligger meget langt tilbage i tiden er givet. Derimod er særjorden uden tvivl ryddet skov, og rydningen er formodentlig sket før 16. aarh.

Her — d. v. s. N. for byen — findes gennemgaaende de bedste jorder, her er god sandmuld med lerpletter, og mærkeligt nok findes netop her ingen fællesjord, men kun særjord (inddigede tofter og enemærker), afgrænset imod vest af Vintersiis mose og imod øst af Hyrholm mose.

Sagnet fortæller, at her engang har været en stor skov, Nordskov — den kaldtes vel Nordskov i modsætning til skoven syd for byen, hvis rester i 1641 kaldes Lundene, og her skal tømmeret til kirken være fældet. Sagnet taler sikkert sandhed, at der har været skov her, skal vi straks paavise, og at denne skov har været egeskov, som meget vel har kunnet levere tømmer til kirken er sandsynligt. Meyer fortæller, at der findes 20—28 fod lange træer i Løgum moser og moradser (enge), — han citerer Cl. Møllers Mscr. fra 1638. (Matthiesens Saml. pk. 15. Rigsark).

Ø. Løgum bymark efter Meyers opmaalinger 1641:

Eng, d. v. s.	473	tdr.
— Moren, Heiden, Busch, Bruch	1081	-
Agerjord i de 7 indtægter	633	-
Hustofter	96	-
Stuf, enemærker, inddiget jord	204	-

Af de 933 tdr. dyrket jord paa Løgum mark er ca. $\frac{1}{3}$ udenfor fællesskabet. Heraf udgør enemærker og inddiget jord hovedparten, og det maa være den sidst opdyrkede del af jorderne, her har med andre ord skoven holdt sig længst.

For Gjenners og Hovslunds vedkommende saas det tydeligt, at særjorderne var ret ny og bestod af opdyrket skovjord, og alle disse mange smaalykker havde særlige navne, som kendetegnedes ved endelserne -krog, -have, -toft o. s. v. I Gjerner og Hovslund laa de opdyrkede skovjorder for det meste endnu inde i skoven. For Ø. Løgums vedkommende ser vi nu et eksempel paa, at en lignende proces dels er ved at afsluttes, dels allerede er afsluttet. Syd og SØ. for byen er rydningsprocessen i sit sidste stadium. Skovjorden er delt og tildels ryddet. Paa denne del af bymarken er der følgende inddigede jorder, som ved aar 1600 tidligere har været og endnu delvis er skovklædt: Store Savsetoft, Lille Savsetoft nævnes 1609 og 1650, Savsedam 1641, Pikketoft nævnes 1650, (den ældste benævnelse mangler i Sønderj. Stedn.), Brunshave, Øster og Vester B. (1650, Sønderj. Stedn. har kun stednavnet fra 1704). Sønderbyk, enemærke i 1609, 1776 var her endnu tre større krat (kort og jordebog).

Længere i syd ligger »Lundene«, som ogsaa nævnes 1650, da er de i hvert fald delvis udskiftede, ja maaske endog allerede 1528. Af de mange smaalykker, som her findes, kan nævnes Hummelgaard, som er ind-

diget kort efter 1659, i Jb. 1704 hedder det om denne lille mark: ist vor kurzen Jahren eingezeunet gewesen.

Af andre stednavne fra dette omraade, som vidner om tidligere, nu opdyrket og inddiget skovjord, kan nævnes følgende: Nylykke, 1641, inddiget. Gammel-lykke, nævnes 1704, men maa være betydelig ældre, Gunderslyk, Bøgelundsager, 1609. Plunkestoft, ved Pikketoft, Haverslet 1704, inddiget. Skovholt, 1704, inddiget. »Dohnacker«, maaske Tjørnager? 1704, indd., »Hy (høje) El«, Hejselpold, Elbjærg, Elkjærmose, Eskeslaage (1641).

Alle disse smaamarker er særjord — altsaa udenfor fællesskabet — og delvis indhegnede i 1641, flere bliver det i 1650erne. Den ryddede skov bliver til lykker, tofte, gaarde og haver.

Skoven S. og SØ. for Ø. Løgum er altsaa delvis forsvunden i 1641, og den tidligere skov nord for byen er nu nok helt borte. Hvor den har staaet, er jorderne opdyrkede og inddigede, i hvert fald delvis, en del er hede, og her synes en del af den »Busch und Bruch« at findes, som Meyer omtaler.

Af indhegnede jorder og andre enemærker er her bl. a.:

Brunstoft, Meyer 1641 (mangler i S. St.), Øst for Paytoft.

Brøderne, 1641, inddiget.

Jaringsbjerg, 1609, et enemærke (mangler i S. St.).

Havregård, 1609, inddiget i 1641.

Hossted, 1704, formodentlig det samme som Meyers, i hvert Fald samme lokalitet.

Nordskov, nævnes som enemærke i 1641.

Pajtoft, 1609, inddiget i 1650 i »gammel, sønder og øster P.«

Pajtoft kroge, Kiers atlas over sognet.

Tidseltoft, 1641, inddiget.

Pederstoft, nævnes 1650.

Alle disse større og mindre jordstykker er omkring midten af 17. aarhundrede særjord og er omgivet af gærder. Hertil bruger alene præsten i Løgum 40 læs ris — »ryss« — aarligt. (Fortegnelse over præstegaardens jorder og deres drift, 1650—59, Præstearkivet). Man har altsaa endnu haft underskov nok i disse aar. Det er formodentlig resterne af storskoven, som findes paa den uopdyrkede skovjord »heden«.

Nogle af tofterne og gaardene paa skovgrunden omgærdes i disse aar ogsaa med sten, i sine landbrugs-optegnelser skriver pastor Knud Bruun f. eks.: »Mand skall opbryde oc optage alle jordfar-steen, som staar till at rade oc handle met, oc siden age desame did till den neste tofft, Stengaarden dermed aarligen uden all Forsømmelse at forbedre.« (1650).

Ogsaa NØ. og Ø. for byen har der utvivlsomt i gammel tid været skov, men sporene heraf synes ganske udslettet ved aar 1600.

Dog er der en hel del skovnavne, som tydeligt bekræfter tilstedeværelsen af skov ogsaa her. F. eks. Lunden (modsat Lundene i S.). Jb. 1704 deler Lunden i NØ. i en Sønder- og Nørrelund, den bestaar da mestendels af hede, men præsten har opdyrket en del ved aar 1700.

Øst for byen findes følgende skovnavne: Birkelund, Birkelundsbjerg, Birkemose, Ousholt (Meyer 1641), Skovland stykker (1775), Skovled (pastor Tode 1704), Svejnholt, — af sveden, afbrændt, Stamplund.

Disse jorder maa være opdyrket meget tidligt, thi i

1641 er de enten inddraget under fællesskabet eller erobret af lyngen.

Hvad der findes af skovnavne paa Løgum mark, grupperer sig saa at sige alle om disse to arealer i S. og N. for byen, og her ligger de tæt ved hinanden, kun mod øst fandt vi en del spredte navne; fra den øvrige bymark derimod kendes intet eksempel paa blot eet stednavn, som kunde minde om tilstedeværelse af skov, — med mindre da f. eks. Barhy, Barholm og Barlund (sidstnævnte paa skellet mellem Hovslund og Rovbjerg) kan afledes af barr (fyrretræsnaale).

Derimod er der helt ud i øst, paa skellet mod Gjenner mark, endnu skov paa Meyers tid. Det maa derfor — med det foregaaende in mente — anses for sandsynligt, at skoven østfra har strakt sig helt ind til Ø. Løgum by.

Længst har skovene paa Løgum mark altsaa holdt sig i N. og S. for byen, og her er de sidste rester først fældet i 17. aarhundrede, ja et enkelt lille krat er endnu tilbage.

3. Hvorfor, hvorledes og hvornaar skovene forsvandt. I det foregaaende har vi set, at omkring ved aar 1600 er store arealer i sognet ryddet for skov, kun enkelte levninger holdt stand endnu i sognets vestlige del, og hvor der endnu i den østlige og nordøstlige del fandtes storskov, var den trængt tilbage til udkanten af bymarken.

Det maa have været et smukt landskab, som vore forfædre i det 17. aarhundrede har haft for øje. Landet var mindre opdyrket, men til gengæld langt mere malerisk og yndefuldt. Paa alle udmarker og overdrev fandtes endnu lunde og krat og prægtige træer eller smaa trægrupper spredt over den brune hede, som bredte sig, hvor skoven mistede terræn. Over de sure,

sumpede kærstrækninger lyste hvide birketræer, og i buskads og skrup var der en rigdom paa vildt og fugle. Man kunde færdes halve mil i næsten alle retninger uden at komme til en menneskelig vaaning, thi gaardene laa tæt sammenbyggede i landsbyer, hvor de lave straatage skjultes af høje træer, og iøvrigt afsides fra den store færdselsvej, som gik igennem sognet.

Hvorledes og hvornaar gik skoven under?

Skovens ødelæggelse er sikkert lange tiders værk, og mange faktorer var virksomme og forvandlede særlig i 16. og 17. aarhundrede højskoven til buskagtig lavskov, og denne afløstes hurtigt af krat og buskads, medens lyngen stod parat og erobrede de stadig talrigere aabne pletter.

Menneskets skovfjendtlige virksomhed, hensynsløs og uforstandig hugst har nok voldt den største skade. Men ogsaa det, at der ikke kom ny skov til, var en vigtig faktor i undergangsprocessen. Hverken myndigheder eller bønder har tænkt paa at skaane skovene, man fældede, men plantede aldrig. Bønderne var vant til fra gammel tid, da der var skov nok, at hugge ned for fode, hvad enten man manglede træ til bygninger, brænde eller vogntømmer, og de tog ris og staver, hvor de var lettest at faa. Under de mange fjendtlige indfald i 17. aarhundrede blev skovene skammeligt forhuggede, baade landets børn og fjender søgte at faa den størst mulige indtægt af skovene. Men selv under almindelige forhold i de fredelige aar før de store krige, blev der ødslet umaadeligt med træ. Hertugens embedsmænd tænkte i ældre tid lige saa lidt som bønderne paa at skaane skovene. Uhyre mængder af træ skulde aarligt leveres af fæstebønderne, til gejstlige saavel som verdslige tjenestemænd af alle slags, alle havde de krav paa deputat-

træ. Selv bønderne i det skovfattige Rovbjerg skulde endnu i 1609 levere 28 læs træ (Haue Holtz), og alene de hertugelige undersaatte i Ø. Løgum sogn skulde i de aar aarlig levere ikke mindre end 274 læs træ, hovedparten kom selvfølgelig fra Gjenner og Hovslund skove.

Fæstegaardenes skove tilhørte ikke fæsterne, men landsherren, og træ til bygningstømmer og brænde maatte kun hugges efter udvisning, men store misligheder gik i svang; naar bønderne f. eks. fik en eg udvist, tog de saa rigeligt, at de havde tømmer nok til hele gaarden.

Egetræ var særlig efterspurgt som byggemateriale, og den gammeldags byggeskik slugte en mængde egetræ, og selvom baade Christian I og Frederik II udstedte forordninger, som forbød folk at bygge bulhuse (Mejborg: Nord. Bøndergaarde, Bd. I, p. 213), saa følte datidens bønder sig kun i ringe grad forpligtet til at lyde landets love. Endnu efter krigsaarene 1627—29 rejstes en mængde nye gaarde, hvor laderne var bulhuse (alt af egetræ), og stuehusene af bindingsværk. Et eksempel herpaa er den kendte pissel fra Gjenner; gaardens ejer, Jep Jessen, fik af hertugen paa Gottorp tilladelse til at hugge en eg, men tog træ til hele gaarden.

De aabne kaminer — sml. billeder af Gjennergaarden — slugte en mængde brænde. Til deputater, bygningstømmer og brænde er der sikkert anvendt langt mere træ, end skovene kunde yde, der er drevet rovdrift i flere aarhundreder.

Og man gik endnu videre. For at skaffe rede penge til skatter og livsfornødenheder, blev fra tid til anden en mængde træ slaaet ned og solgt. Det var selvfølgelig ganske ulovligt, men nød — og begærlighed — bry-

der alle love. Saa sent som i 1691 klager overførsteren Johan Arnold Janssen i Haderslev over, at der ved ulovlig skovhugst fældes for 10,000 rdlr. træ, »welches die Hölzungen nicht aushalten können« (Matth. Saml.). Denne trafik er ogsaa gaaet i svang her i sognet, maaske i aarhundreder, og bønderne i Gjenner, Hovslund, Ø. Løgum og Rovbjerg idømtes i 16. og 17. aarhundrede bøder for ulovlig skovhugst, ofte blev de ikke betalt, men opførtes sammen med skatterestancerne til beløb, der efterhaanden blev ganske ubetalelige, og saa sent som i 1704 maatte afhandles til mere beskedne summer. Et eksempel: ca. 1600 meddeler amtmanden i Aabenraa hertugen, at bønderne i Gjenner under hans fravær havde fældet og bortført 4—5 skibsladninger træ (XX. Nr. 1502). Fra Gjenner havn udførtes der hele skibsladninger, som paa ulovlig maade blev fældet og solgt. (Mager, a. sk. p. 202).

Ved undersøgelsen viste det sig, at husfogden havde udvist Gjennerboerne træ til eget brug, men det og meget andet træ blev solgt og ført bort pr. skib. Mærkeligt nok sejledes hovedparten til Als. Amtmanden klager over — ca. 1660—70 —, at ogsaa underskoven ødelægges og forsvinder. Det er særlig galt i »Moells, Lugum, Hauersschlundt u. Norder Kirkeby«.

»Her bliver skovene for hvert aar ringere og mere aabne«. (Matth. saml. ca. 1670). Ja, selv da storskoven var fældet, skaanede man ikke de unge træer, som var i god vækst, man huggede bare løs og skaanede intet. Rovdriften fortsattes ogsaa i 18. aarh. I 1711 skriver bønderne fra Hovslund, at de er »nødt til at have en 3—4 istedet for eet træ«, »weil die bäüme nur klein, die Buchen gantz klein sind« (XX, 1502). Ja, man ødslede i den grad med ungtræerne, at man anvendte »unge Bøge til Humlestænger«. (1771 oplyser

selvejerbonden Iver Dinsen i Gjenner, at Nis Kromand har hentet et helt læs »junge Bucken« til saadant brug. (Pro memoria fra Aabenraa amtshus til Haderslev A.)

De store Krige i det 17. aarh. har ogsaa bidraget meget til skovenes ødelæggelse, og baade i den kejserlige krig (1627—29) og i Svenskekrigen (1657—59) blev der fældet utrolige mængder træ og slæbt bort. De kejserlige tropper (Kilder til det følgende er særlig to breve: ^{28/11} 1631 fra Aabenraa borgere til hertugen og ^{28/12} 1627 fra amtsskriver P. Moritzen i Aabenraa til hertugen, XX, 1246) fældede baade selv og tvang bønderne til at fælde og bortføre store mængder træ. Meget blev solgt af officererne, meget anvendt i vagthusene. Ogsaa de store befæstningsanlæg, som anlagdes her paa egnen, slugte tusinder af træer. Paa Kalø og ved Jørgensgaard »am saltzen Wasser« byggedes skanser »von Strauch, Holtz und Erde« i forsvarsøjemed (se Meyers kort over Aabenraa by), og hertil, saavel som til et »Stacketwerk« ved Brøndlund slot, anvendtes »store mængder af bøg og eg«. Baade borgere i Aabenraa og omegnens bønder maatte udføre »faraonisk Træltjeneste« for de fremmede tropper ved at fælde de mange træer og slæbe dem til bestemmelsesstedet. Borgere i Aabenraa skriver f. eks. ^{28/11} 1631 til hertugen: Borgere og bønder blev tvunget til at hugge de fyrstelige skove ned og føre træerne bort. Saa snart der var »ein wenig Mangel, haben die Officiere dem Bürgermeister sowohl uns vielfältige Soldaten in die Häusser gefüllt, so mit unss übel gehausset, geschlagen undt geprügelt, biss so lange wir haben Holtz genug verschaffen können«.

Det næste knæk fik skovene her paa egnen i Svenskekrigen. Da fældedes der ligeledes paa maa og faa.

Baade fjender og landets egne børn kappedes næsten om at hugge ned for fode. Først paa aaret 1659 gav den kgl. Proviant-Commissarius Nicolas Bennich den gottorpske amtmand i Aabenraa ordre til at fælde 4000 favne træ »ved Stranden« og bringe det i skibe til København (Amtmand v. Brockdorff i Aabenraa til hertugen, XX 1672). Dette rene røveri i de hertugelige skove er nok ogsaa gaaet ud over skovene i vort sogn, thi Gjenner var jo en god udførselshavn. »Undersaatterne«, d. v. s. bønderne, skulde fælde træerne og faa dem slæbt ned til stranden. 30. Juni samme aar kom der en ny befaling fra samme Bennich. Nu skulde amtet i løbet af fire uger lade 2000 favne træ fælde og føre ned til stranden «durch die Bauren» (ibid.).

I denne lovløse tid fældede bønder og borgere ogsaa paa egen haand og solgte træ for smaasummer, det er vel den haarde nød i disse ulykkestider, som har drevet dem dertil. 51 borgere i Aabenraa blev efter krigen anklaget for denne forseelse, de havde ogsaa fortsat den illegale trafik efter krigsaarene; men nu skal den standses, »da die Holzungen fast gänzlich verwüstet werden«. (Mandat fra hertug Christian Albrecht ^{4/12} 1677 til Aabenraa by. Matth. saml.). Ogsaa bønderne paa det nu i 1660 skovløse Barsø fristedes til under de lovløse forhold at fælde træer paa fastlandet og førte dem i den haarde vinter 1657 over isen til Barsø.

Led højskoven meget i fredstider, saa slap alle fjender dog løs i krigstider, hvor alle love var som sat ud af spil.

Efter Svenskekrigens tid var vel nu al højskov i Løgum fældet. Den gottorpske jordebog 1704 oplyser nemlig, at skovene i Gjenner og Hovslund er ødelagt, »und die Jungen noch im Anwach stehen« (Hovslund). Gjenner skov »hat Eichen und Buchen, davon

die grossen Bäume mehrentheils verhauen, hahiniegen Jung Eichen undt Böholtz in gutem Anwachs«. Ogsaa ved Kirkeby og Nørby mark er der nu »gode unge bøgetræer«.

Fra de andre af sognets byer nævnes der ikke mere skov. Skovene ved Ø. Løgum, Rovbjerg, Kopsholt og Nr. Jarup er altsaa nu forsvundet.

Arkivmaterialet viser, at højskoven fik sit sidste afgørende knæk i det 17. aarh., og det forvandt den aldrig. Kun i sognets østlige og nordøstlige del fandtes der fra nu af skov. I de andre dele af sognet var der kun skov-stednavnene tilbage.

Underskovens og kratskovens ødelæggelse.

Ved slutningen af 17. aarh. var skoven altsaa i en højst ynkelig forfatning. De skove, som i tidligere tid havde været tjenlige som oldenskov, var nu fuldstændig øde, og i Vestersognet stod der kun lidt »krat og budskværk« paa heden som sørgelige rester fra fortiden. Men snart forsvandt ogsaa de, og egnen blev aldeles skovløs.

Denne sidste del i ødelæggelsesprocessen maa — for vestsognets vedkommende — i alt væsentligt være afsluttet paa udskiftningstiden, thi da var underskoven borte, og kun enkelte smaa krat og skovhoveder stod tilbage.

Underskovens ødelæggelse skyldes vistnok hovedsagelig følgende 4 faktorer:

- 1) Hedebrandene.
- 2) Hegnenes vedligeholdelse.
- 3) Kreaturerne, særlig gedernes, ødelæggelse.
- 4) Bøndernes rydningsarbejde.

1. De hyppige hedebrande førte undertiden til skovbrande, hvor de gamle læbælter gik op i luer, saa at vestenvinden kunde fuldføre ødelæggelsen. Marknavnet Svejnholt SØ. for Ø. Løgum minder uden tvivl om en saadan ødelæggelse af skoven.

Men en hedebrand ødelagde i hvert fald saa godt som altid resterne af underskov paa heden. Under en saadan hedebrand brændte f. eks. resterne af underskov paa Nr. Jarup mark (Kier).

Om den gamle Jes Dreesen i Rovbjerg fortæller Kier (III, 486), at »han stak ild paa heden, og Strandelhjörn skov brændte, saa at den, som tilforn havde ej været uvigtig, nu blev ganske ødelagt« (ca. 1770)¹).

2. De høje hegn, som — for vildtets skyld — blev sat om hvert af de store fælles indtægter og om de næsten utallige smaa tofte, gaarde og lykker, krævede talløse unge stammer og hundreder, maaske tusinder af læs gærdsel aarligt. Alene sognepræsten i Løgum brugte omkring ved aar 1650 aarlig »40 Læs Ryss« blot til de indhegnede lykker: Øster- og Vestertoft, lille Plantegaard, Pajtoft, Havreggaard, Brunshave, Drasbjerg, Humlegaard og til hans vestre og nørre Kaalgaard. Hvad er der saa ikke brugt af alle de andre bønder. Pastor Bruuns oplysning viser ogsaa, at der endnu i 1650 var underskov og krat nok paa Ø. Løgum mark — vel nærmest paa hederne NØ. og Ø. for byen og maaske ogsaa i »Lundene« S. for byen, og man ødslede med gjærdsel til »de døde hegn«.

Øvrigheden havde iøvrigt flittigt udstedt forbud mod denne maade at hegne paa. I 1584 blev der f. eks. forbudt »Haderslevhustjenerne« — en del gaarde hørte under Haverslev amt — at sætte døde hegn. »Wnder-

¹) Sml. Knud Aagaard: Beskrivelse over Tørning len, 1815, p. 284, hvor denne ødelæggelse ogsaa omtales.

skoffuene ødelegges meget oc ophugges aarligen till Gjerdtzell at indhegne Marcke, Wange oc Thoffther med«. Dette forbydes nu strengt, og bønderne skal »holde hiorder till deris Quaeg«, og vil nogen have deres smaa tofter ved gaardene eller i marken indhegnet, skal de sætte diger af sten og jord og »icke med gierdtzell dem indlucke« (Matth.s saml. Pk. 15).

Da disse hegn hyppigt skulde fornyes, eller i hvert fald udbedres, krævedes aarlig store mængder gærdstaver og grene dertil, særlig da det ogsaa jævnligt skete, at gærderne blev anvendt til brænde om vinteren og altsaa saa skulde fornyes om foraaet.

Ogsaa de gottorpske myndigheder søgte at sætte en stopper for denne ødelæggelse af underskoven, idet amtmanden gang paa gang forbød bønderne at hegne paa denne maade. Amtmanden i Aabenraa truede endog med at jage bønderne fra gaardene, »men — skriver han til hertugen paa Gottorp (XX. 1469, ca. 1670) — det har ikke hjulpet stort.« Øvrigheden buldrede og truede med alskens ulykker, dersom »Undersaatterne« ikke adlød de givne bestemmelser; men bønderne fortsatte stiltiende i den gamle skure og holdt sig til de gamle skikke uanfægtet af de mange ord. Og saadan er det ogsaa gaaet i denne sag. Først da underskoven var totalt opbrugt, forsvandt ogsaa de flettede gren-gærder og gav plads for stendigerne. I Ø. Løgum — og de andre byer, Gjenner og Hovslund undtagen — er det sket ved aar 1700. Oplysninger herom er særdeles sparsomme, men nogle smaabemærkninger i arkivalierne kaster dog lidt lys over det spørgsmaal, vi her behandler. I 1704 udbrød der en voldsom strid i Ø. Løgum mellem sognepræsten, pastor Tode, og de andre bymænd. Det var særlig skolens nyordning, som gav anledning til stridighederne, men mange andre

ting blev i stridens hede draget med ind i den. Præsten ønskede bl. a., at hans lille indhegnede toft Humlegaard i den gamle skovgrund »Lundene« blev omgivet af »einen tüchtigen Graben, — in Ermangelung des benöthigten Busches. (XX, 323).

Nu er underskoven altsaa opbrugt, og naar krybben er tom, bides hestene. Samme pastor Tode skal i de aar have ladet sætte de store stendiger om præstegaardens tofter og indhegnede gaarde. Tode hjalp ogsaa undertiden selv karlene, »naar de manglede store Kræfter.« (Kier, III, 21).

Et andet tegn paa, at underskoven paa daværende tidspunkt er ved at være opbrugt, er ogsaa en bestemmelse i byens vide og vedtægt fra 1699. Det hedder heri, at faarenes antal skal indskrænkes, da de er skadelige for hegnene.

I 1706 publicerede sognepræsten et forbud fra amtmanden Clas v. Ahlefeld »mod at bruge saa megen Gjærdsel; han befaler derimod at plante levende hegn og at indstene«. (Kier, Ø. Lygum Menigheds Annaler III, 101).

Paa Hovslund mark fandtes endnu i 1738 rishegn, »tote Zeune«, de skal erstattes med stendiger, hedder det i en synsforretning. (C. II, 2, 324, Kiel). Her har Underskoven altsaa holdt sig længere. I Gjenner derimod stod endnu omkring ved 1820 risgærderne side om side med levende hegn. (Se Kiers tegning af Gjenner by set fra øst). — Af Designatio over hegns og digers tilstand i Aabenraa amt 1738 (Aabenraa Amtsarkiv C. II, 1) ses, at i den udskiftede del af marken findes der levende hegn, »men den øvrige og største del af Gjenner mark, som ligger udenfor skovgrunden, bestaar mest af mager, sandet jord, hvor ingen levende hegn kan gro«. Her er næsten alle hegn risgærder og

stendiger. Da der er sten nok paa markerne, bestemmer myndighederne, at risgærderne skal afløses af stendiger. Der anføres en liste over, hvor meget enhver bonde aarlig skal inddige. (C. II, 1, 109, Kiel).

Man maa iøvrigt have brugt en uhyre mængde pæle og grene til hegn, thi før udskiftningen havde man her ca. 600 — seks hundrede — smaalykker (C. II, 1, 120) i den del af bymarken, som aldrig havde været fælles, men som efter skovens ødelæggelse blev ryddet og indhegnet af bønderne. Degn Hans Mikkelsen i Løjt, som i 1776 var beskæftiget ved opmaaling af Gjenner mark, klager da ogsaa over det vanskelige arbejde der er overdraget ham. »Ein feld so voller Berge und Thäler, Höltzungen und Buschwerk, worin einige Hunderte irreguläre Koppeln«. Han forundres over, at bønderne kan vedligeholde alle disse hegn og kan skaffe buskads nok, saa at kreaturerne ikke bryder igennem. (C. II, 5, 526, Kiel).

3) En anden af krattenes og underskovens fjender var husdyrene, særlig **Hestene** og **Gederne**.

Knaphed paa græs var der altid i gamle dage, og da man kun havde nogle faa og smaa enge, maatte hestene og ungkreaturerne gaa ude det meste af vinteren, dvs. de holdt til i skovene og i krattene paa heden. Af heste havde man en utrolig mængde. Jb. 1704 viser, at paa mange gaarde havde man flere heste end køer¹⁾. I Hovslund havde gaardene i 1704 f. eks. 84 heste — hvoraf 8 føl — men kun 79 køer. Selv en af indsiderne havde ikke blot en ko, — men ogsaa to heste.

Men bøndernes heste var smaa og tarvelige og kunde knap nok trække en plov. (Kier, III, 13). Paa Leer-skov havde man 10 heste, og dog kunde man om for-

¹⁾ H. Hejselbjerg Paulsen: Sønderjydske Slægter (1941) p. 55 ff.

aaret ikke køre til mølle, saa svage og afkræftede var disse udgangsøg (ib.).

Slige sværme af heste ødelagde underskoven og forhindrede skovens vækst derved, at de tilintetgjorde alle unge skud og træer.

Men endnu værre ødelæggere var de mange geder, som man i de tider lod græsse i skovene, og som nok skulde holde alt opløb og alle unge skud ved jorden.

Saa længe der endnu var underskov nok, var gederne almindelige husdyr, og deres antal synes her paa egnen at have været ret fantastisk. Den interesserede og meddelsomme Pastor Bruun, som har givet os saa mange oplysninger, særlig om landbrugsforholdene her i sognet i 17. aarh., har affattet »En liden Effterretning, huorledis met Guds naadige Hjælp oc milde Velsignelse, vor Affling, allerbest kand haffue sin Fremgang«. Heri fortæller han, at der i præstegaarden skal være »saa mange Faar oc Geder, som mand aller mest kand vel føde«. I 1652 optæller han, hvor stor præstegaardens besætning er, og han har da »26 Geder oc Bucke«. Hvis dette tal kan anses for en almindelig bondegaards gedehold, saa har det samlede antal geder i sognet været ca. 2000. Givet er det i hvert fald, at disse dyr har været talrige og har været stærkt medvirkende til, at underskov og krat saa hurtigt forsvandt. Derfor havde myndighederne et godt øje til disse hærskarer af geder og ønskede dem udryddet.

»Gederne udretter stor skade i skovene, — skriver amtmanden i Aabenraa ca. 1660 — ieg har derfor ogsaa forordnet, at de skal afskaffes, men man retter sig ikke derefter«. (II, 1469, citeret hos Mager p. 174). Gederne forsvandt nok først som almindeligt husdyr, da den sidste pind var afbarket eller ædt.

4) Rydning af krat og underskov.

Baade før og efter udskiftningen var »Buskværket« — som man kaldte resterne af underskoven — genstand for menneskets skovfjendtlige virksomhed. I de opdyrkede kobler, som laa udenfor fællesskabet, maatte underskoven selvfølgelig først fjernes, inden ploven kunde sættes i jorden og forvandle »skovgrunden« til agerjord. Dette rydningsarbejde fortsattes i aarhundreder, — 1620 forbød hertug Frederik III paa det strengeste »dette unyttige og overflødige arbejde« af hensyn til vildtbanerne, — og, som vi saa, deltes den ryddede skovgrund i gaarde, lykker, haver og tofte.

Heller ikke efter udskiftningen, da hver mand fik sin egen jord, kunde bønderne lade den mindste strimmel jord, som endnu laa i naturtilstand, i fred. Det var, som om man nu i særlig grad følte sig forpligtet til at bringe hver plet naturjord under plov.

Af udskiftningspapirerne ses det, at der endnu i slutningen af 18. aarhundrede ikke fandtes saa helt lidt »buskværk« rundt omkring paa markerne, særlig i Gjenner, men ogsaa en del paa Hovslund mark, og lidt paa Ø. Løgum mark.

Tidligere havde underskoven mest været fælleseje; men det blev ikke bedre tider for den, da smaakrat og buskads kom i privateje. Ganske vist havde den ogsaa nogle venner blandt bønderne, men venskabet skyldtes næppe sans for naturskønhed eller kærlighed til det oprindelige, skønne landskab, men snarere materialistiske, eller i hvert fald praktiske motiver.

I 1777 henvendte nogle bønder i Sønderballe i Gjenner sig til Herredsfogeden (C. II, 1, 526) med bøn om, at denne skulde forhindre, »at budskværket ruineres«.

Det drejer sig om en landstrækning SØ. for byen (øst for landevejen og ned til Maderne ved fjorden).

»Dette land er meget ringe — skriver deres ordfører Hans Lunderup — og bestaar dels af Agerjord, dels af buskværk og er derfor aldeles uegnet til Separation«. De paaviser dernæst, at »hvor Buskene bort-hugges og jorderne ryddes, gror der mange Steder kun Lyng i Stedet, og derved forringes Marken«.

Den sydøstlige del af Gjenner mark har altsaa endnu i 1777 været delvis bevokset med buskadslignende underskov, men i tidens løb er den forsvunden, skønt de førnævnte bønder til en vis grad fik deres ønske opfyldt, idet »Vester og Øster-Søndermark« ikke blev udskiftet, men tildeltes 6 gaardmænd, som drev disse jorder i fællesskab. Underskoven strakte sig herfra videre mod nord, thi det store areal Knardret, som ligger øst for byen og syd for vejen til Kalø, bestod i 1784 af »Agerland og Buske« (C. II, 1, 526). Da solgtes det og deltes i fire parceller paa hver 7 tdr., i een af dem var f. eks. halvdelen af jorden »Græsnet og Buskværk«. Ogsaa her var underskoven borte ved aar 1800.

Ogsaa indersterne søgte at værne om lavskovens fattige rester. Men deres omsorg for den var lige saa lidt idealistisk begrundet som bøndernes. Indersterne i Gjenner fik ved udskiftningen deres jord syd for byen. Den bestod af en mængde lange, smalle strimler, de saakaldte »Aaser«. De klager ogsaa i 1777 og skriver, at den tidligere ejer af Østeraas — Jep Rasmussen — »bemægter sig noget Buskværk, som findes udi vores tilkiendte Indest grund, og stræber hver dag med ald Fliid at opryde det«. Ogsaa de ønsker at beholde »Buskværket, for ellers har vi intet at hegne med«. (Risgærderne).

Heden.

Hører heden ikke snarere til naturlandskabet? Ja, derom — d. v. s. om lynghedens oprindelse — er der strid blandt Geografer, men deres naturvidenskabelige bevismateriale synes at være utilstrækkeligt.

I det foregaaende har vi set, hvorledes højskoven som følge af rovdrift og krigsødelæggelse, forvandlede til buskagtig lavskov, som i det væsentlige var bortryddet omkring ved aar 1800. Nu er spørgsmaalet saa: Erobrede ploven eller lyngheden de jorder, hvor skoven tidligere stod? Begge vandt terræn. Det gælder i hvert fald for den tids vedkommende, som kan belyses ved arkivaliers hjælp. (Tiden efter 15—1600).

Men da vi kun kan følge skovødelæggelsesprocessen i dens sidste stadier, — for den ældre og ældste tids vedkommende svigter kilderne — er det svar jo ikke den hele sandhed.

Det kan dog næppe betvivles, at hovedparten af hedejorden i sognet omkring ved aar 1640, — saaledes som vi ser det paa Meyers kort — er gammel skovjord. Thi dels vidner stednavnene derom, — i de tilfælde, hvor de gamle navne kan stedfæstes, — dels ser man, at skovresterne i 1641 næsten alle er omgivet af hede.

Det er altsaa fremfor alt lyngen, som stod parat og erobrede de stadig talrigere og større aabne pletter i skovbrynet og inde i skoven, forvoldt af blæst, ild eller menneskets og kvægets skovødelæggende færden. Hver lyngtot, som tittede frem her, var et varsko om, at denne plante var parat til at overtage herredømmet overalt, hvor mennesket ødelagde underskoven og trækvinden forvandlede den næringsrige muld til ud-tørret morbund. Og lyngen sørgede for at tildække og

skjule selv de svageste mindelser om fordums herlighed.

Vi saa, at i 1777 ønskede nogle af Gjenner bønderne den buskadslignende lavskov bevaret, da det var deres erfaring, at lyngen erobrede terræn, hvor skoven faldt. I 1820 taler pastor Kier i sin topografi om »de hedeagtige dele af Hovslund skov«, d. v. s. her er skovresterne omgivet af lyngheden. Givet er det i hvert fald, at store dele af hederne i sognet — maaske hele den østlige del og desuden store dele af hederne i vestersognet — er gammel skovgrund.

Men en del af disse heder maa dog sikkert ogsaa regnes til naturlandskabet, d. v. s. en vegetationsform, som skyldes naturens kræfter og ikke mennesket. Er det tilfældet, har denne hede en overordentlig høj alder, den har saa allerede været i stenalderen.

Oversigt over hederne i sognet i 1641.

	tdr. jord	tdr. hede	
Ø. Løgum	ialt 2487,	heraf 1081,	næppe $\frac{1}{2}$
Gjenner	- 4641,	— 630,	ca. $\frac{1}{7}$
Hovslund	- 3841,	— 1043,	over $\frac{1}{4}$
Jarup	- 1367,	— 315,	ca. $\frac{1}{4}$
Rovbjerg	- 2636,	— 1227,	næsten $\frac{1}{2}$
Leerskov	- 1115,	— 702,	næsten $\frac{2}{3}$
Aandholm	- 412,	— 148,	over $\frac{1}{3}$
Faarhus	- 180,	næsten alt hede	

Hertil kommer endnu Hejselbjerg og Tyrholm — som var kgl. gaarde, og derfor er ladet ude af betragtning af Meyer.

Vand, sump, mose, kær, eng.

Faa faktorer bestemmer i den grad som skovene landskabsbilledet og gør os fortiden fremmed eller hjemlig, alt eftersom de har ændret deres udstræk-

ning eller ej. Var egnen tidligere langt skovrigere, var den tidligere ogsaa langt vandrigere end nu. I nutiden gør man sig heller næppe begreb om, hvor meget vandstandsforholdene har ændret sig. Endnu for ca. 300 aar siden laa store dele af sognet hen som øde, uvejsomme egne, bestaaende af sump og morads. Paa visse tider af aaret var disse arealer oversvømmede, og et bredt bælte af smaasøer, »damme« og sumpe spærrede den ene by fra den anden. Det var særlig Gjenner, som paa den maade blev afspærret fra det vestre sogn.

1649 klager beboerne i Gjenner over, at deres børn ikke kan komme til Ø. Løgum sogneskole, da der imellem denne by og Gjenner »om Vinteren paa atskillige Steder findis vand, huorsomheldst saa deris Børn skulle gaa offuer Broer, oc saadant icke er uden Fare« (pastor Bruun). Ja, 100 aar senere staar det ikke stort bedre til. Provst Schmidt i Aabenraa omtaler da den samme vej og nævner, at Gjenner er skilt fra kirkebyen ved »Mohre und Moräste« (derfor er Gjenner nødt til at have sin egen skole).

Størst af alle disse »damme« er Dybvad dam, som dannede sogneskellet mod syd. Efter Meyers maaling var den i 1641 550 roder lang og 200 roder bred, den omfattede 336 tdr. (à 120 roder). Meyer tilføjer: Ein grosser Theil ist jetzt Wischlandt. Øst for den kom saa Jarup dam, som naaede helt til Bodum.

En del af disse damme angiver Meyer som »Wichlandt«, det vil vel sige vaade kærjorder. Til tider bjergedes lidt hø der, undertiden »wurden sie gestaut«, og saa var de rige paa fisk. (Mskr. 1654, kgl. Bibl.). Mellem Ø. Løgum og Leerskov laa Svejnholt dam og Klarvand, og endnu i 1815 var her 4½ tdr. (320 roder) land oversvømmet.

1615 laa der i det nordøstlige hjørne af Leerskov mark en vandmølle, hvis ejer i det aar fik anvist et stolestade i kirken. Den maa have ligget i den saakaldte Kallesdal, og man kan nu daarligt nok tænke sig, at her har været vand nok til at drive et møllehjul, selvom møllen ikke har hørt til de store. I 1641 er møllen forsvunden, den er vel nok ødelagt i krigstiden. Meyer angiver paa sit kort dens beliggenhed og tilføjer: Vestigia mamuhlen, den maa altsaa nu have ligget i ruiner. Maaske er vandstanden sunket noget.

Af andre smaasøer paa Løgum kan nævnes »Mads Lavsens Dam« nord for byen og Strygsdam og Frue Pyt i øst, de udgjorde endnu i 1820 tilsammen ca. tre tdr. land. Nu er alle disse damme forlængst engjord med undtagelse af nogle mosepytter.

Ogsaa paa de andre bymarker fandtes der sump og morads, damme og siig, men derimod kun faa egentlige enge.

Nord for Hovslund var der f. eks. en større sumpstrækning, som beboerne i krigstiden 1657—59 havde som smuthul, midt i sumpen var der nemlig en lille skovklædt holm — Bygholm (se Kiers atlas 15. blad), hvortil der førte en sti, som kun egnens folk kendte og kunne benytte, holmene Tang, Pandborg og Bygholm hævede sig over den sumpede og øde egn, endnu i Svenskekrigens tid var de skovklædt, nu er der ikke en pind tilbage.

Man kan regne med, at overalt, hvor der nu er eng, var der i ældre tid morads og øde kærstrækninger, thi stort set er engene det 19. aarhundredes indvinding. Tidligere havde man forbavsende lidt eng, og slægt efter slægt istemmer derfor klagen over, at engmanglen er skyld i landbrugets ringe kaar.

De nuværende store engarealer i sognet var den-

gang sump og skrøp. Og inden de kunde kultiveres, maatte der først sørges for ordentlig afvanding, og krat og buskads maatte bortryddes. Men endnu langt ind i det 19. aarh. fandtes kun »moseagtige enge« (Kiers top., p. 23). »Her vokser mest Stærgræs — skriver Kier — og paa begge steder (i moser og enge) findes de saakaldte Trandbær (*Vaccia uligmosa*). Jó mindre moseagtige engene eller kærene ere, des bedre græsarter vokser deri, saasom Vermer, Treblade (*Trifolia palustr.*) og Smørblomster«.

Ingen sørgede for tilstrækkelig afløb, thi ikke blot dræning, men ogsaa systematisk udgrøftning er fra nyere tid.

I den vaade og sumpede egn (Løgum har vel faaet sit navn af sumpene og vandene), hvor flere aar har deres udspring, f. eks. Rudeaa fra Mads Lausens dam paa Løgum mark, den danner skellet mellem Vedsted og Løgum sogne, Strygsbæk, som gaar mod øst ned mod Rundemølle; Rødeaa, som gaar mod syd og forbi Rødekro, en anden arm af Rødeaaen har sit udspring sydvestlig for Rovbjerg og gaar gennem Hostrup til Hellevad, — har man vistnok ret tidligt begyndt at grave saakaldte Vandløsninger for at faa dannet afløb for en del af vandet. Enkelte steder fik man derved nogle smaa engstykker, hvor man kunde avle lidt hø. Allerede i 17. aarh. har bønderne ved afvanding — ganske vist i de mest primitive former — søgt at indvinde lidt af den saa eftertragtede engjord. Hvor nøje man regnede med disse smaastykker ses f. eks. fra Rovbjerg, hvor det anføres, at en gaard paa $\frac{2}{3}$ plov faar »ein Sackvoll« hø i Dameng (Jb. 1704). Eller en gaard i Hovslund faar af et engstykke »ein lerringvoll Heu« — eller »ein leddervoll Heu«, d. v. s. saa meget

som kan ligge i vognens Lædding (Fjælene i høstvognen kaldtes Lædding).

Jb. 1704 omtaler følgende enge i sognet:

R o v b j e r g. »Die Wiesen sind zwar gemeinschaftlich doch unter gewisse personen vertheilet«. Engene Dameng, Engkær og Staveng har 6 bønder i fællesskab, de øvrige har: Nørrekær, Krogdam, Jengift og Væleeng«, in diesen wiesen hat ein Jeder seine Schiffen nach seinen Ottingen«.

I J a r u p er der to fælles-enge, Øster- og Vesterkær. 2—3 gaarde har i fællesskab engene Vegerkær, Holt, Slumpstykker og Kokkehave. Østerkrog, Holt huer, Aamaj og Bækkrog er derimod tillagt enkelte gaarde. Nogle af disse enge maa have været ubetydelige, i Østerkrog avledes der f. eks. kun $\frac{1}{4}$ læs hø.

H o v s l u n d havde sine fællesenge tre steder, desuden var en del smaastykker tillagt enkelte gaarde, nemlig: Slumpstykker, Hyrdeeng, Vrangvaj, Majgaard, Sieg og Perlileng.

I Ø. L ø g u m havde bønderne »ingen fælles enge, men hver har sin engjord à part«. Og da enhver af dem kun faar ganske faa læs hø, er de nødt til at leje hø »aus den Vorwercksländereien«, men herved svækkes de meget«. Der nævnes ogsaa nogle smaaenge, som tilhører enkelte gaarde: Biholmkær, Skovhojkær, Sleeteng og Kokkehave. Præstegaarden har ingen enge »die was taugen«.

Om L e e r s k o v hedder det, at dens Enge »ligger i Morads«.

G j e n n e r. Om Gjenner hedder det, at »Bønderne har ingen fælles enge, men enhver har sine enge apart, den største del er i deres skovskifter«. Af saadanne smaaenge nævnes: Grævlingkær, Engkær, Skjelkær, Maderne, Lillekjær (in der Holtzung), Nørrekjær (in

der Holtzung), Blaasgaard, Damsted, Hindbærhave, Kærlykke, Svendsdam, Uglekær, Bøgsbjergdam, Fik, Pilsdam, Aaskjær, Høkkerholm, Toftkær, Strygsdam, Vælkjær, Kokkehave, Aassig, Langkjærhave, Ammertved, Volleskjær, Bertramskjær, Bertramsdam. I disse enge faas kun ganske lidt hø, fra »et Lerringfuld« til enkelte læs.

Jordebogens oversigt viser, at engarealerne har kun været faa og smaa, og høbjergningen ganske ubetydelig. Om efteraaret og i de vaade somre oversvømmede dammene hele egnen, særlig ved Aandholm, Leerskov, Rovbjerg og Kopsholt var det galt, naar Dybvad dam oversvømmede hele egnen, og sieler ikke holdtes vedlige eller tilstoppedes. (1737, Aabenraa amtsarkiv, C. II, 1. 110. Kiel).

Amtshuset paalagde gang paa gang bønderne at »renovere og opkaste de gamle tilgroede vandløsnings og grøfter«; men bønderne synes at have opgivet kampen mod vandet og ladet det hele saa sin gang.

Endnu ved udskiftningen synes forholdet ikke stort bedre, og man har næppe tillagt engene nogen betydning. De blev heller ikke alle udskiftet, men en del enge laa endnu efter 1800 som allemandsejendom ligesom heden.

Egentlige enge er en nyere tids værk. Først ved det sidste hundrede aars fremadskridende landbrugsteknik er de øde kær efterhaanden blevet afvandet, ryddet for underskov af hejsel, birk og el og blevet kultiveret. (Endnu i 1860erne var der f. eks. en mængde buskads i Leerskov kærene. N. H. Callesen).

Ved hjælp af et omfattende arkivmateriale kunde det altsaa konstateres, at resterne af højskoven er ryddet endnu i historisk tid, at de er ryddet indefra, og

at de tidligere skovjorder i 16., 17. og 18. aarh. er blevet udskiftet og inddiget som »Lykker«, »Tofter«, »Gaarde« og »Haver«.

Rydnings- og opdyrkningsarbejdet led et knæk i 17. aarh., da den krigshærgede egns befolkning reduceredes til næsten halvdelen, og lyngen stod parat til at overtage herredømmet. Fra nu af bredte heden sig med forbavsende hast over store dele af sognet, som før havde været dyrket eller bevokset med skov (og siden med krat). Først efter udskiftningen, da gaardenes udmarker blev frasolgt til parcelsteder, blev hedens herredømme brudt, og et nyt landskabsbillede skabtes i 19. aarh.

Ved intensiv landbrugsteknik har egnen i det 20. aarh. helt ændret udseende, og der er skabt resultater, som de gamle slægter ikke har drømt om.
